

MOLNÁR TAMÁS

Az utópia mindig ugyanaz

A marxizmus olyan tartós benyomást tett (és tesz) korunk gondolkodására, hogy hajlamosak vagyunk azt hinni, ez az egyetlen (és egyedülálló) rendszer, amely évtizedeken keresztül alapjainkban megrendített és aztán valamiféleképpen árván hagyott. Nem érdemes itt taglalni, milyen sok gondolkodót, író, művészt csábított a maga oldalára, ezt, többek között, a nemrég megjelent "fekete könyv" elvégezte, csatlakozva a tömérdek egyéni vallomáshoz, melyben Romain Rolland-tól Arthur Koestlerig mea culpát mondanak ki ismert személyek saját tévelygésükről. Viszont nagyon kevés az, aki úgy elemzi a század "legnagyobb fontosságú jelenségét" (dixit J.-P. Sartre), a marxizmust, mint egyikét annak a láncolatnak, amelyet mi itt utópizmusnak címkézünk. E szerint létezik egy girbegörbe vonal, amely évszázadok óta az ideális társadalom felé tart, pontosabban a kereszténység keletkezésétől kezdve a mai napig, és valószínűleg érezteti majd hatását a jövőben is.

Miért számíthatjuk ezt a vonalat a krisztusi Üzenettől és Jó Hírtől? Tudomásunk szerint az ókori irodalomban voltak feljegyzések, panaszok, sirámok, remények, de ezek egyénektől származtak - Indiától Egyiptomig -, és nem álltak össze még csak vallási programokként sem,

még kevésbé politikai programokként. A görögöknél azután találunk ilyesfajta reflexiókat, de ezek pusztán elmélkedések, reakciók az igazságtalanságokra, a rossz állapotokra, és nem a társadalmi bajokra. Az arisztokraták háborognak (Theognisz, Platón, Tacitus), hogy az alantas nép bitorolni kívánja az ő természetes helyüket. Theognisz nemes (tisztán "reakciós"); Platón megfesti a bölcsek által kormányzott respublikát; Tacitus a germánokra utal, mint akiket nem érint a római dekadencia. De figyeljük meg, hogy Theognisztól (VI. század) Tacitusig (Kr. u. II. sz.), tehát hétszáz esztendő görög és római gondolkodása alatt ez az "utópizmus" soha nem lett egységes elmélkedés, folytatólagos teória, programszerű érdeklődés!

Az utópizmus a kereszténységgel jelenik meg mint döntő gondolat. Úgy látszik, abban az időben mintha "megmozdulna" a szó szoros értelmében vett lelkiismeret, és rövidesen a hellenisztikus írókból is adódott több, aki elvetette a pogány vallást, és kutatni kezdett az általánosabb bölcsesség után, amelyben zsidó és keresztény elemek is vegyülnek. Egyfajta szinkretista vallás fogalmazódott meg hermetikus, gnosztikus, újplatonista részekből, amely elfogadta a megváltást, bár még mindig nem szabadult meg a bölcstől, mint az önmagát az élet viszontagságai fölé emelő közömbös embertípustól. Az etikai gondolat inkább szókratészi, mint krisztusi maradt, példája ennek Julianus császár (az "apostata") pogány szintézise, amely keleti misztikummal párosult. De már győzni nem volt képes, mert uralkodása idején (IV. sz. közepe) a babonákat terjesztő "mágusok" (Jamblikosz, Libaniosz) elvesztették volt befolyásukat a városi polgárok és értelmiségiek fölött. Egy új "kultúrtípusról" beszélhetünk.

Jézus tanítása roppant egyszerű, de ugyanakkor kiterjed az ember egészére és közéletére is. Logikája az, hogy mivel Isten személyes (nem csupán transzcendens), az emberrel való kapcsolata az élet minden aspektusát áthatja. A filozófiai distancia eltűnik, így nem szükséges "tudósnak" lenni az üdvözüléshez, sőt "az egyszerűek és a gyermekek" előbb jutnak a mennyek országába, mint a doktorok és rutinimádkozók (a farizeusok)

Ehhez azonban teljes elkötelezettség szükségeltetik, a társadalmi kerethez nemkülönben, mint ezt 130 körül a Diognetészhez intézett levél is bizonygatja.

A társadalom is Isten akaratából és bölcsességéből született, a keresztény jobb polgár, mint a pogány

, már azzal is, hogy a teremtő Istent imádja, nem a bálványokat vagy éppenséggel az élő bálványt, a császárt.

Igyekeznünk kell, hogy a társadalmat isten körülinek alkossuk meg és tartsuk fenn

, mint ez Ágoston tanítja. A társadalom nem isteni, hiszen a gonosz kísértése mindig jelen van, de Istenhez méltó kell hogy legyen, még a világi hatalom uralma alatt is. Ágoston utolsó éveiben kimondja: a hatalmon lévőknek joga van elnyomni a nem hívőket (eretnek stb.), azokat erőszakkal a helyes útra terelni. Itt már fellép az utópizmus brutális oldala, mert csak olyan állam használhat vallásból fakadó erőszakot, amely a vallási intézmény jóváhagyásával lép fel a vallás (és állam?) ellenségeivel szemben.

Érvelhetünk végelethetetlenül, vajon az ágostoni úton eltévedtünk-e? A kereszténység csak az egyénhez szól, vagy a közösséget is megcélozza? Ahhoz, hogy a problémát felvessük, tudnunk kell, hogy a görög bölcs szerint a testiség rossz, a szellemiség felsőbbrendű, és csak annyiban "isteni", hogy nem materiális. De Jézus a keresztény hit szerint feltámadt, és ezzel a testet rehabilitálta. Megszűnünk a materiában mint olyanban alsórendűséget, rosszat látni, a testnek és anyagnak "feltámadási" lehetőséget, képességet tulajdonítunk.

Ennek a lehetőségnek óriási történelmi jelentősége van a vallástól a társadalomtudományig.

Amennyiben test és lélek egyaránt "megváltandó", úgy az "istenülés" nem csupán szellemi téren következhet be, az anyagi élet ugyancsak jogosult a tökéletesedésre. A szellemi élet a maga útján halad az üdvözítés felé, és a társadalomban sincsenek többé rabszolgák (lásd Szent Pál leveleit) és szabadok: mindenki részesül az eucharisztia áldásában. Ezzel megszületik az anyagi világ kutatásának legitimációja a természettudományok világában, és megszületik a társadalomtudomány is, annak törvényeivel, melyek nem isteni törvények ezután, hanem a szisztematikus megfigyelés eredményei.

Az új, "posztkeresztény" természettudomány kiküszöböli a mitikus erőket és félisteni testeket a kozmoszból, a megvizsgálandó anyag valóban anyag, annak mozgási törvényeivel. Az új, "posztkeresztény" társadalomtudomány pedig feljogosítja kutatóit, de lázadóit is, hogy külön jelenségeként vizsgálják és esetenként módosítsák, javítsák a meglévő társadalmat. Ez már szociológia, de elfajulhat ideológiává is, egész utópisztikus szerkezetté, amely újraalakítaná a közéletet. Semmi sem természetesebb, mint hogy a tökéletes társadalom modelljét hosszú évszázadok folyamán az egyházban lássák az emberek, egyháziak és laikusok egyaránt

Ehhez a gondolathoz hozzájárult még az eszményi Róma is, amely végül összeolvadt az egyházzal, és együtt teremtették meg az ideális társadalom képét, amelyet azután igyekezett utánózni minden valamirevaló nyugati államalakulat a Német-római Birodalomtól a puritánok Amerikájáig.

Elsősorban azonban az egyházat kellett "megreformálni", úgy, hogy ismét krisztusivá váljon, eltörölve benne a simoniát, a korrupciót, a rangok örökítését, a világiasodást. Ezek a gondolatok és tervek földalatti mozgalmakká váltak, más mozgalmakkal egyesültek, egymást utánózták. Szekták keletkeztek egymás mintájára, keletről és délről érkeztek, terjedtek a Pó és a Rajna völgyében, Provence-ban, Katalóniában, a Németalföldön. Közös vonásaik segítették a terjeszkedést: a bogumilok a Balkánról, a katharok és valdeusok délről, az előbbieket, sok rokon mozgalommal, a provence-i és észak-itáliai területeken városokat is alapítottak a görögök által átítatott tájakon.

Településeiken teljes egyenlőséget hirdettek, az anyagiaktól mentes életformát, nemzésellenességet (hiszen a lét csak bűnös lehet!), papnélküliséget, sokszor a javak - kommunista - közösségét, a közös feleséget is

Ezek a vonások annyira elterjedtek, hogy egy kathar régió jött létre, amelyet aztán az egyház és állam közös erővel pusztított el, mert társadalomellenesnek tartották. Az inkvizíció feljegyzései szerint a bogumilok, katharok, a szellem testvérei stb. erkölcstelen életet éltek, elvetették az intézményeket mint összeegyeztethetetleneket Isten akaratával, és az élet önkéntes kioltását hirdették.

Laikus nyelvre lefordítva - és a laicizálódás erősödött a XIV. században: jelzi a vallásháborúk, a humanizmus, az egyetemeken tanított görög materializmus, az egyház kettéhasítása - létrejött a városlakók között a "szociális" vonatkozású szervezkedés, melynek körvonalait, sőt központját is a vallásosság adta, de mind több közülük már világi kontextust vallott magáénak, bár még nem nyilvánosan. Az egyház felvette a harcot, felállítván a szerzetesi rendeket - most már nem a vadonba települt kolostorokban, hanem a városokban és a szintén új egyetemeken (Párizs, Bologna, Oxford) - és a teológiai fakultásokat; de a világiasodás egyre erősebben hatolt az emberek elméjébe és kíváncsiságába, támogatást nyerve a reneszánsztól, de még a teológia egyes új vezéregyéniségeitől is, mint William Ockham. És Luther mozgalmával egyidejűleg megjelentek olyan művek is, mint Kopernikusz új asztronómiája és Morus Tamás Utópiája. Az előbbi újrajazolta az univerzumot, az utóbbi a társadalom vonásait.

Az "utópia" ezzel még nem lett valóság, de a következő három század már eltért Krisztus tanításától, jobban mondva újraértelmezte azt. Az 1517-es lutheri reform kaput nyitott a szabad gondolatnak, mérhetetlen sokaságú gondolatmenetnek és főleg a tudománynak és politikának, amelyek az utópia fogalmát "lehozták" az égről a földre. "Megfordult" tehát a történelem, az utópia szabad, sőt népszerű téma lett, minden gondolkodó kedvenc tárgya. Minden valamirevaló író az utópiát vette célba, és minél igazságtalanabbnak ítéltetett a társadalom, annál több új ösvényt nyitottak az utópia terra incognitájában

. Egyházi és világi írók vetették fel a régi/új témát, megrajzolva az elméleti keretet az ideákból összeállított tartalom számára. A vallási felfogás előtt ezeket a nagy terveket azzal lehetett igazolni, hogy Krisztus királyságát keresik a szerzők, akik ilyen módon becsempészhették műveikbe az ortodoxiaellenes tanokat, mint például az ember önistenítését, a lélek megszűnését a halál pillanatában, a családot, mint kommunista intézményt, a magántulajdon eltörlését. Mindezt filozófiai érvekkel támasztották alá, melyeket a tudós szerzők a görög materializmus tárházából kölcsönöztek, vagyis olyan tanból, amely azt hirdette, hogy a világegyetem, és az ember is, manipulálható atomokból épül fel. Ez a manipulálhatóság adta meg az utópisztikus teóriák népszerű fantáziajellegét, "divatját", tudományos hírnevét.

Azzal senki sem törődött, hogy ez a szisztematikus és szenvedélyes utópiatervezés aláássa a meglévő intézményeket, új társadalmat céloz meg, tagad Istent és királyt

, és beférkőzik az állam legfelsőbb köreibe. Még a XIX. században is az amerikai esszéista F. W. Emerson jelenti hazájából, hogy minden fiatal férfi utópisztikus tervrajzokat hord a zsebében, és azokról értekezik a jó társaságban.

Egy alapos tanulmány kimutatná a kapcsolatot a középkori eretnekmozgalmak és a neoutópizmus között. A francia szocialisták, akiktől Karl Marx sokat tanult, érzelmeket is vegyítettek kommunista elméleteikbe, például Fourier, Saint-Simon, Auguste Comte, Pierre Leroux és mindenekelőtt Proudhon; leckéik átkeltek a Rajnán, és teológiai támaszt is kaptak Lessingtől, Schillertől, Hegeltől, akik aztán "exportálták" ezt Oroszországba, ahol már az 1840-es években Marxot olvasták. Ahol az új tanok gyökeret tudtak verni, ott a társadalom a lázadásra (az orosz dekabristák, az angol Godwin és Bentham, a német millenaristák) már érett volt, úgyhogy a közös doktrínát csak honosítani kellett az ottani viszonyokhoz. Az általános munkásmozgalomnak

nem esett nehezére az utópisztikus csatlakozást (Bakunyn, Kropotkin, Marx) megvalósítani, majd fokozatosan bekebelezni a szociális gondolkodás egészét, a baloldali pártokat és mozgalmakat.

Ez viszont felkeltette az értelmiségiek érdeklődését. 1871-ben Flaubert még átkozta Párizs romboló proletárjait; kicsit később Romain Rolland, Nobel-díjjal együtt, átvált a moszkvai vonalra. Mi a titka az entellektüelek és a munkásmozgalom szövetségének? Mindkettő régen megtanulta a krisztusi tanokból, hogy az emberek egyenlők (valami, amit a görög klasszikus gondolkodás teljesen és radikálisan elvetett, a sztoikusokig), Isten gyermekei, de akiket az egyetemes egyház vezet (homo viator) ebben a siralomvölgyében.

Az egyenlőség és (a rosszul értelmezett!) elitizmus tehát fúzióra lépett, és a vezető szerepet egyfajta új klérus vette át:

a humanista, a természettudós, a szkeptikus, a széplélek, az egyházon kívüli keresztény. Míg a tömegek még mindig lojálisak maradtak hagyományos uraikhoz és a társadalmi kerethez, az értelmiségiek: Montaigne, Erasmus, Kálvin, Bayle és a "német tiszteletesek unokaöccsei" (Nietzsche dixit) elindultak egy új világ építésének útján. Ebből következik, hogy egy radikális és "parancsuralmi" elit

nem idegen fogalom az itt tárgyalt és leírt utópiától. Már az ókori gnosztikusoknál is megvoltak a "tiszták", akiknek minden szabad volt, és a középkori mozgalmak is állítottak a papok helyébe "öregeket" és "bölcseket", később "felvilágosodott" tudósokat. Korunkban a munkásosztály elitnek indult, de mint Lenin megértette, külön milíciát szervezett párthű emberekből, amely kordában tartja a nem teljesen "tisztákat".

A munkásosztály polgárosodásával az utópia új elitet jelöl ki. 1945 óta ezekből már legalább fél tucatot ismertünk meg: a gyarmatosított népek, az egyetemi tanulók, a fiatalok mint olyan, a "felszabadított" nők, a nemi betegek; és a Princeton Egyetemen tanító Peter Singer az állatokat is emancipálni kívánja népszerű kurzusain. Több mozgalom, amely az utópiát tűzi zászlajára, kereszténynek nevezi magát, jelezve ezáltal, hogy a krisztusi tanítás mindig újabb hódításra kész, mindig új tárgyakkal. Az eredeti impulzus azonban megmarad, amint az egymást követő utópiák szervezési munkája és struktúrája is. A végcél azonban ködbe burkolózik, az utópia sosem éri el a végállomást. Ugyanabban az arányban, ahogy új embert és társadalmat akar alkotni, feltűnnek az örök gyarlóságok : az elit tagjai belháborút indítanak, a nonkonformistát kiűzik, kivégzik, egyesek hűségesebbek a tanhoz, mint mások. Az utópián belül új utópizmus szervezkedik, közben mindenki visszaél saját hatalmával.

Nincs ok rá, hogy feltételezzük egy utópia létezését a jelenben vagy jövőben; sőt morális ítéletet kell mondani a kísérletekről is, hiszen mindez az emberi és társadalmi természet ellen való. Minden utópisztikus kísérlet kudarcba fullad, mert meg akarja változtatni a kialakított rendet. Mármint ne higgyük azt sem, hogy ebben a "rendben" a tökéletesség uralkodik, és hogy nincs okunk módosítására, javítására. Éppen itt helyezkedik el a "nagy rejtély": mit és mennyit, mikor és hogyan javítsunk?

El kell-e ítélni minden módosítót? Nem tanulunk-e a téves utakból és módszerekből is? Az utópia mindörökké meghazudtolta-e magát a szovjet kudarc által? És végül: vessünk-e el minden elit csoportot csak azért, mert az utópiák elitje következetesen hibázik, sőt bűnössé válik? Mi maradna a csoportból, az intézményből, a kezdeményezésből általában, ha gyanússá tennénk a közös emberi akciót?

* * *

Roppant figyelemreméltó jelenség századunkban, hogy a zabolátlan utópizmus ellenutópiákra adott alkalmat, főképpen Zamjatin, George Orwell és Aldous Huxley tollából. Az utópizmus majdnem minden következtetését levonják ezekben a művekben, és ennek éppen ideje volt, mert a valóság gyorsan nyargal előre. Megkérdőjeleződik a társadalmi struktúra önmagában, de már a család is, a nemek szervi autonómiája, az apaság/anyaság létjogosultsága, gyökere a természetben és sok-sok minden, amelynek elfogadottságát törvények rögzítik. Ezeket a dolgokat az előbbi utópiák még csak meg sem említették, és úgy látszik, várni kellett a fejlett technika nyújtotta lehetőségre, hogy felmerüljön a kérdés: lélek vagy gép, uniformisos mechanizálódás vagy a kiszámíthatatlan, mert szabad emberi lény?

Ma már világossá vált az édenkert jelentősége, transzhistorikus volta, de a lázadás is érthetően áll előttünk a tudás fája alatt. Olyan hatalmat kaparintott meg az ember, amely önmaga elpusztítására szolgál. Még ha a politika lecsillapodik is, és az utópizmus kísértése kimerül, az etikától megfosztott emberi faj tagadni fogja határvonalait, morális és kultúrtartalmát. Láthatárunkon felbukkant a történelem végszava; mások írják az epilógust.

